

ЕЛЕМЕНТИ ЕВРОПСКОГ И НАЦИОНАЛНОГ У СТВАРАЛАШТВУ БЕОГРАДСКОГ АРХИТЕКТЕ ДУШАНА ЖИВАНОВИЋА (1853–1937)

ДУЊА АНДРИЋ

САЖЕТАК:

Предмет истраживања јесте градитељска делатност београдског архитекте Душана Живановића (1853–1937), унутар којег се као главни фокус издваја систематска анализа европских и националних елемената, њихових релација и паралелног егзистирања. Преглед Живановићевих остварења, уз појединачну дескрипцију и стилску анализу кључних објеката, с акцентом на сакрални опус, тежи да допринесе неопходној валоризацији истих, као и стварању јасније и потпуније слике о његовом позиционирању на домаћој архитектонској сцени и улози коју је имао у еманципацији и развоју београдске и српске архитектуре. Извесна пажња биће усмерена и на експликацију политичко-историјског и социокултурног оквира у којем је поменути архитекта живео и стварао, а који се намеће као извесни подтекст примарног предмета проучавања. Методолошки оквир ове студије претпоставља синтезу биографског и историографског приступа, уз спорадичне компаративне анализе. Ослањајући се на досадашња истраживања, као и изворе првог и другог реда, ова студија има за циљ да потенцијално продуби и употпуни постојеће анализе и отвори нека нова гледишта и питања која ће водити даљем расветљавању теме. Такође је значајна за изучавање београдске архитектонске сцене и разлучивање и препознавање доминантних престоницких креативних импулса и архитеката у обликовању здања у унутрашњости.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Душан Живановић, академизам, ханзенатика, српско-византијски стил, српска архитектура, европеизација, национални стил, еманципација

ABSTRACT:

The subject of this research is the architectural work of the Belgrade architect Dušan Živanović (1853-1937), with the primary focus being placed upon a systematic analysis of European and National elements, their (inter-)relationships and parallel (co-)existence within it. A review of Živanović's works, with individual descriptions and stylistic analyses of key objects, and placing an emphasis on his sacral opus, contributes to its necessary valorization, while at the same time helping to formulate a clearer and more complete picture of its positioning on the domestic architectural scene and its role in the emancipation and development of the architecture of Belgrade and Serbia. Attention is further paid to the explication of the politico-historical and socio-cultural framework in which Živanović lived and worked, with this being utilized as an analytical subtext of the primary subject of study. The methodological framework of this study adopts a synthesis of the biographical and historiographical approaches, with sporadic comparative analyses. Relying on previous research, as well as primary and secondary sources, this study aims to potentially deepen and complement existing analyses, and open up a number of new perspectives and issues that will lead to further elucidation of the topic. This work further presents itself as an important contribution to studies on the Belgrade architectural scene and the distinction and recognition of the dominant creative impulses of the capital and its architects in the design of buildings throughout the Serbian interior.

KEYWORDS: Dušan Živanović, academicism, Hansenatics, Serbo-Byzantine style, Serbian architecture, Europeanization, national style, emancipation.

Сустицање, преламање, али и опонирање концепата европског и националног јесу појаве које су обележиле одређене етапе развоја српске архитектонске праксе. Децентност ових наизглед опречних идиома била је тема бројних полемика разматраних периода и каснијих историографских истраживања. Међутим, специфична датост – да су њихови елементи паралелно опстајали и функционисали – подстакла је истраживачку идеју да се преламање истих испита и у појединачним опусима архитектата, како би се закључило да ли је такав приступ оправдан, а теза плаузабилна, пробабилна. За једну такву студију случаја одабран је управо београдски архитекта Душан Живановић, истакнути актер српске архитектуре новијег доба, који је стварао на преласку из 19. у 20. век, у периоду интензивних дешавања и промена. Стручно-уметнички проседе овог архитектате обилује делима префињених естетских вредности, вешто промишљених и профилисаних архитектонских концепција која ће у раду управо бити интерпретирана као модел за потенцијално осветљавање дотичних кретања и аспирација унутар селектоване сфере деловања и интересовања. Главна фокална тачка биће његова сакрална архитектура, у којој је постигао најзапаженије успехе и која је у великој мери утицала на еволутивни ток српске црквене архитектуре. Резултати таквог истраживачког поступка теже да допринесу и употпуњавању знања о целокупном стању и струјањима на макронивоу домаћег грађитељства и усавршавању адекватне архитектонске логике предметног историјског тренутка. Опредељење за Душана Живановића у постављању изнете тезе било је логичка последица тумачења његове делатности, која приказује да се кретао у оквирима академских начела и ханзенатике ка националном стилу. Уз то, квалитет и вредности Живановићевог рада и уметничке мисли били су препознати и уважавани још за његовог живота, будући да је у струци фигурирао као ауторитет који је ангажован у реализацији многих значајних пројеката, или као пројектант, или као активан члан оцењивачких комисија и жирија,¹ суделујући тиме у доношењу децизивних професионалних одлука и селекција.

Упркос важности Живановићевог дела и нотабилитету који је уживао, као и томе да су га историчари архитектуре препознали, у досадашњој историографији је изостала свеобухватна и синтетичка студија која би изложила, систематизовала и темељно истражила целокупни стваралачки опус овог архитектате и његове уметничке ставове. Спорадичне анализе и парцијални приступи изнедрили су чињеницу да се његово име и радови помињу у оквиру публикација које концептуализују и актуелизују предметни период, или аналогне феномене и стилове. Такође, поједина његова, махом најрепрезентативнија остварења, засебно су тематизована.² Међутим, бројна питања, истраживачко-полемичке нејасноће и недоумице, од естетских преокупација и културних импликација Живановићевих дела до конкретне морфолошко-структуралне и стилске анализе и валоризације пројеката – остале су недовољно разјашњене.

Основни проблем истраживања јесте заправо недостатак примарних извора проучавања, пре свега техничке документације. Делимична грађа, расута по различитим надлежним установама,³ многе аспекте оставља отвореним и дискутабилним, па чак и елементарно питање атрибуције.⁴ Нарочиту потешкоћу представљају дела Душана Живановића ван престонице и велики број типских пројеката⁵ које је израдио у Министарству грађевина. Незанемарљив изостанак стога изискује консултовање стручне периодике и дневне штампе посматраног периода,⁶ које могу пружити посредне податке и усмерити проучавање у одређеном правцу, те коначно допринети научноснајном процесу.

Биографија архитектате Душана Живановића

Архитекта Душан Живановић рођен је у Сенти, у Аустријском царству, 13. маја 1853. године,⁷ од оца Константина Живановића и мајке Милице.⁸ Досадашња истраживања нису сасвим осветлила питање његовог школовања. Историографи су углавном сагласни у ставу да је основно обра-

зовање стекао у родном граду, док је у литератури приметно неслагање по питању места у којем је наставио своје школовање. Најчешће се истичу гимназије у Новом Саду и Сремским Карловцима, као потенцијална места његовог средњошколског образовања.⁹ Оно што је засигурно и што потврђује архивска грађа похрањена у Архиву Академије ликовних уметности у Бечу¹⁰ јесте да је Живановић академски формиран управо на поменутој Академији [Akademie der bildenden Künste Wien], у класи еминентног професора Теофила Ханзена [Theophil von Hansen, 1813–1891].¹¹ То сврстава Душана Живановића у круг српских градитеља који су деловали под снажним утицајем Ханзенових класицистичких, потом и медијевалних византијских архитектонских идеја и начела, а којем су припадали и Светозар Ивачковић, Јован Илкић, Владимир Николић и Јован Суботић.¹²

У литератури се као време доласка Душана Живановића у Београд најчешће истиче период око 1878. године,¹³ мада постоје одређене импликације које указују на то да је овај архитекта заправо у српску престоницу дошао раније.¹⁴ Неколико година по доласку се запослио у Архитектонском одсеку Министарства грађевина, у којем је и провео свој активан радни век, веома брзо напредовавши. Из постојеће грађе се може закључити да је звање инжењера стекао 1885. године.¹⁵ Под окриљем ове институције пројектовао је објекте различитих типологија, обликованих у академском маниру¹⁶, али и ханзенатици,¹⁷ коју је примењивао на сакралним објектима. Неретко је током каријере постављан за члана Грађевинског савета за архитектуру,¹⁸ а припадао је и Клубу српских архитеката.¹⁹ Указом краља Петра Првог Карађорђевића, архитекта Живановић је због својих заслуга одликован Орденом Светог Саве III степена.²⁰ Никада није остварио професорску каријеру, нити је познато да се бавио историографским или теоријским радом. У потпуности је био посвећен пројектантској делатности, а у својству инспектора Министарства грађевина је и пензионисан 1925. године,²¹ оставивши за собом позамашан градитељски фондус широм Краљевине Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Сло-

венаца. Учествовао је у великом броју архитектонских конкурса, или као пројектант, или као члан оцењивачке комисије.²² Водио је миран и повучен породични живот. Године 1877. се оженио Милицом Стојановић из Стругара,²³ са којом је живео у Београду, у Улици Милоша Великог број 39 (касније кућни број 23).²⁴ У истом граду је и преминуо, 12. јануара 1937. године, у осамдесет четвртој години.

Елементи европског и националног у српској архитектури на преласку 19. у 20. век

Изразита идејно-стилска полиморфност и одсуство кохерентности српске архитектуре с краја 19. и почетка 20. века, децидирани су одрази општег, пре свега, друштвеног стања у земљи и брижљиво креиране културне политике. Корените и суштинске реформе и промене на различитим нивоима резултирале су изменама социјалних конструката, а последично и стварности. Особена политичка микроклима српске државе непрестано је гравитирала око феномена европског и националног, преиспитујући њихове детерминанте и могућности конвергенције. Стога су модерност и паралелна, неретко пијететска, загладаност у прошлост представљале важну потку за многа дешавања проматраног периода. Прилична колебљивост и осцилирање између два наизглед антиподна идиома, у српској архитектури су се манифестовала пре свега кроз академизам и национални слог, чија исходишта стоје у потреби за еманципаторским процесима и исказивању колективног народног наслеђа.

Школовани на европским академијама и техничким школама, извесно је да су српски градитељи у домаћу праксу интегрисали интернационалне идеје и начела, пре свега оличене у праксама еклетицизма. Феноменологија историцизма, еклетицизма, а коначно и академизма, из призме садашњости неретко је перципирана уз призвук анахроности и реакционарности.²⁵ Такви депласирајући атрибути последица су измењене перспективе сагледавања семантичког и етиолошког својства изнетих појмова и најчешће деконтекстуалног

ишчитавања конкретних метода као пуких епигонских манира умножавања већ постојећих мотива и стваралачких концепција. Ретроспективан манир селекције, и потом реинтерпретације селектованих узорака, заправо ни најмање није подразумевао обично копирање, напротив, историјске матрице архитекти су свесно и промишљено реактуелизовали и прилагођавали савременим материјалима, техникама и захтевима датог тренутка. Таква доктрина је у целости одговарала доминантним деветнаестовековним друштвено-културним моделима. У српској архитектури је академизам нарочито посматран као пожељан израз, посебно погодан за репрезентативне државне објекте којима је Краљевина изражавала стабилност и конкурентност, те демонстрирала своју оријентисаност Западу. Академски кредо није био ништа мање заступљен ни на резиденцијалним објектима, дозвољавајући све снажнијем грађанству да свој животни амбијент конципира по угледу на европске виле. Као владајући стил, претрајавао је и у међуратном периоду,²⁶ а његови реликти евидентни су и у појединим концепцијама поратне архитектуре.²⁷

Поред креативних подстицаја и инспирације архитектуром класичног периода, ренесансе, маниризма и барока, српски градитељи су покретачку снагу пронашли и у националној средњовековној прошлости.²⁸ Фасцинација селектованим идентитетским топосом и успостављање метафизичке споне са истим,²⁹ ескалирала је у такозваном националном слогу. Такво концептуално утемељење се превасходно заснивало на реинтерпретацији градитељских принципа и мотива из богате средњовековне ризнице, као и на тежњи да се, кроз архитектуру, изрази јасно дефинисан и препознатљив национални идентитет и континуитет. С обзиром на то да је медијевално наслеђе примарно исказано кроз православну веру и црквена здања, и у 19. веку је поменути стил у већини случајева примењиван на сакралним грађевинама, мада су постојали и спорадични покушаји његовог интегрисања у профану архитектуру.³⁰

У овом периоду су и српски ученици Теофила Ханзена у домаће градитељство постепено уно-

сили и јединствену естетику и стваралачку логику која се уклапала у дискурс романтичарског историзма.³¹ Ханзенов неовизантинизам, а саобразно и ханзенатика,³² суштински су носили изваннационални и наднационални прожимајући карактер. Примарно еклектички нијансиран, овај стил је био инспирисан средњовековном архитектуром Византије, коју је чувени професор имао прилику да проучава директно на њеном изворишту, у Грчкој. Увидевши да су њени методи грађења, особит приступ формирању целокупне композиције и схватања простора примењиви и одрживи у савременој архитектонској пракси, почео је да их примењује у својим остварењима,³³ пре свега изведеним у Бечу. Стилско-морфолошки рафинман обогатио је оријенталним наносима и, уз модернизовање приступа и принципа обликовања, прилагодио их је захтевима тадашње архитектуре,³⁴ прикључивши се актуелном феномену *нео-стилова*. Чињеница да је Ханзенова логика била есенцијално утемељена у медијевалној византијској архитектури, изразито кореспондентној историји српске градитељске продукције, резултирала је претпоставком да су њене форме и више него прикладне за испољавање националних идеја, носталгично интонираних. Према томе, у бити трансационална стилска појава, поступно је све интензивније задобијала конкретније националне конотације, те се ханзенатски објекти, нарочито у каснијој фази овог тока, могу интерпретирати и као један прелазни тип ка потпунијем оваплоћењу српског идентитета и српско-византијском стилу. Ако се узму у обзир изнете околности, природно се намеће питање опстајања јасне дистинкције и разграничења поља европског и националног чак и унутар ханзенатике.³⁵ Они се неминовно стапају у комплексно сапостојање.

Душан Живановић је, као ученик управо Теофила Ханзена, у свом уметничком деловању сажео модалитете обеју провенијенција. Сакрална остварења, компонована у ханзенатском маниру, елаборацијом и усложњавањем визија и материјализације у највећој мери приближена националном слогу, представљају тежиште опуса предметног архитектуре, те и фокус истраживачког интересовања.

Еклатантно је да је својим тумачењима и схватањима ове научно-уметничке дисциплине уносио модернизацијски карактер, на чему се првенствено и темељи његов еманципаторски допринос. Реализовао је неколико десетина пројеката, самостално и у коауторству с колегама,³⁶ али је готово извесно да, услед недовољне истражености Живановићевог опуса, одређен број његових објеката још увек није атрибуиран нити евидентиран.

Архитектонски опус Душана Живановића

Проучавање архитектонског стваралаштва Душана Живановића јасно доприноси разлучивању и расветљавању његове индивидуалне уметничке филозофије и принципа рада, али је нужно и за креирање целовитије реконструкције српског градитељства. Утврђивање дијалектике и развојне вертикале Живановићеве концептуалне градитељске реторике открива и постојеће идеје и пулсирања домаће архитектонске праксе, идејна превирања, и употпуњује просуђивање тоталитета еволутивног процеса.

Временски оквир досад утврђених остварења овог архитекте представља период између 1884. године³⁷ и 1925. године, када је пројектовано засад последње дело атрибуирано Живановићу.³⁸ Истакнуто је да, по питању типологије дела, у његовом опусу преовлађују црквени објекти, који одговарају ханзенатским аксиомима. Живановић је у свом раду спочетка врло брижљиво и промишљено заступао идеје свога професора, да би од почетка 20. века развио непосреднији однос и везаност за националну прошлост, нарочито моравско градитељство.³⁹ Топографска локација тих цркава се углавном односи на унутрашњост Србије, мада се извесном броју типских пројеката не може са сигурношћу ући у траг, с обзиром да су израђивани без претходног наручиоца и капитала, без унапред одређене локације, и нарочите интенције за уклапањем у затечену просторно-урбанистичку целину. То је и разлог зашто велики број сеоских цркава досад још увек није аргу-

ментовано атрибуиран. У духу академизма је пак пројектовао неколицину репрезентативних објеката јавне намене, како у престоници тако и у другим градовима Краљевине.

*Црква у Бањи Алексиначкој*⁴⁰ (Сокобањи), према досадашњим истраживањима, намеће се као хронолошки прво у низу дела Душана Живановића, датирано у 1884. годину и пројектовано у сарадњи са Светозаром Ивачковићем.⁴¹ Потом следе цркве у *Лозовику* из 1886. године, у *Вражојрнци*⁴² из 1887. године, *Великој Крсни* из 1889. године и *Бојнику*⁴³ крајем 19. века. *Црква у Крушевицу*⁴⁴ пројектована је 1890–1891, али је грађена до 1904. године. Из прве деценије 20. века потичу цркве у *Бадњевцу*, *Трстенику*,⁴⁵ *Радујевицу*⁴⁶ и *Кучеву*, док се црква у *Бањалуци* датира између 1925. и 1939. године. Приближно око 1900, у зрелом неовизантијском стилу пројектовао је и куполну *Цркву Свете Симеона на Дорћолу*, чија је изградња започета, али није изведена до краја,⁴⁷ док је 1904. године освојио *пирећу напругу на националном конкурс за цркву – маузолеј у Тојоли*,⁴⁸ која је према пропозицијама требало да буде решена у српско-византијском стилу.⁴⁹ Селекцијом и анализом одређених примера Живановићеве сакралне архитектуре, следећи хронолошки модел, покушаћемо да осветлимо његову трајекторију померања и модификовања неовизантизма ка националном слогу.

Године 1887. Душан Живановић је израдио пројекат за *Цркву Свете Тројице у Вражојрнци* (сл. 1), којој је узор био храм у Расници, према сведочењу Светозара Ивачковића.⁵⁰ Обликовање је у свим аспектима изведено према основним начелима ханзенатике. Крстообразна основа разрађена је према тадашњим потребама, док је централни простор наоса надвишен кубетом кружне основе с лантерном малих димензија. Унутрашња артикулација простора се јасно манифестује и у тектоници спољашњих маса, као и код већине византијских цркава. Улазни портик је решен по принципу балдахинске конструкције са забатом, чија је косина поновљена и у третману калканског завршетка зидног платна, што представља једну од препознатљивих одлика неовизантијских остварења.⁵¹ У

Сл. 1. Црква Свете Тројице у Вражојрнци, звоник и зајадна фасада
(извор: <https://eparhija-timocka.org/galerija/fotografije/hramovi-zajecarskog-namesnistva/hram-svete-trojice-vrazogrnac-xix-v/>
[17. 4. 2022])

оси портала постављена је и декоративна розета. Примећује се примена аркадних фризова у зони поткровног венца, издужених лучних отвора и алтернације правих и лажних прозора у тамбуру куполе. Високи звоник са мотивом изломљеног лучног фриза⁵² физички је издвојен од габарита цркве и евоцира идеју средњовековног пирга. Својом појавношћу и принципима структурирања евидентне су аналогије са другим ханзенатским грађевинама, нарочито са Преображенском црквом⁵³ у Панчеву Светозара Ивачковића и крушевачком црквом,⁵⁴ каснијим Живановићевим делом. Као један од раних пројеката архитекте Живановића, предметно остварење одсликава следствено придржавање академских неовизантијских императива и може се окарактерисати као чистији пример овог стила. Око 1900. године,⁵⁵ на месту старије грађевине, подигнуто је волуметријски разуђено здање *Цркве Свете Тројице у Трсџенику* (сл. 2), у виду триконхоса витких пропорција. Њено архитектонско моделовање достигло је свој зенит у покренутости

Сл. 2. Црква Свете Тројице у Трсџенику, њрочелје
(извор: <https://www.trstenik.rs/index.php/nasaproslost/144-crkva-svete-trojice?tmpl=component>
[17. 4. 2022])

зидних површи и елевацији, као и разрађености куполне зоне. Хоризонтални волумени се, по правилу, ублажавају од подножја ка врху и компензују главном вертикалном тачком. Архитекта је у пројектовању трстеничког храма евидентније црпео надахнуће из богатог рафинмана српског средњовековног наслеђа, што се одликује пре свега у декоративности фасада и брижљивом акомодацијом компонената другостепене пластике. Међутим, неовизантизам је још увек представљао чврсту обликовно-стилску платформу целокупног композиционог склопа и базу уметничке модулације. По питању атрибуције трстеничке цркве, нема никаквих полемика и нејасноћа, с обзиром на то да је име градитеља експлицитно истакнуто у њеном наосу.⁵⁶ Још један од репрезентата прелазне фазе и слободније интерпретације конкретне естетике јесте и *радујевачка Црква Вазнесења Госјодњеј*, датирана у период 1909–1910. године.⁵⁷ Ово дело припада типу триконхалних куполних објеката развијене основе, с нартексом одељеним тролучним отво-

Сл. 3. Црква Свештој Ђорђа у Крушевцу, ошћити изглед, разгледница, око 1930. године (извор: <https://www.restoranbagdala.com/almanah-bagdalske-price-istorija-bagdala/podbagdalski-dragulji-saborna-crkva-svetog-dorda> [12. 4. 2022])

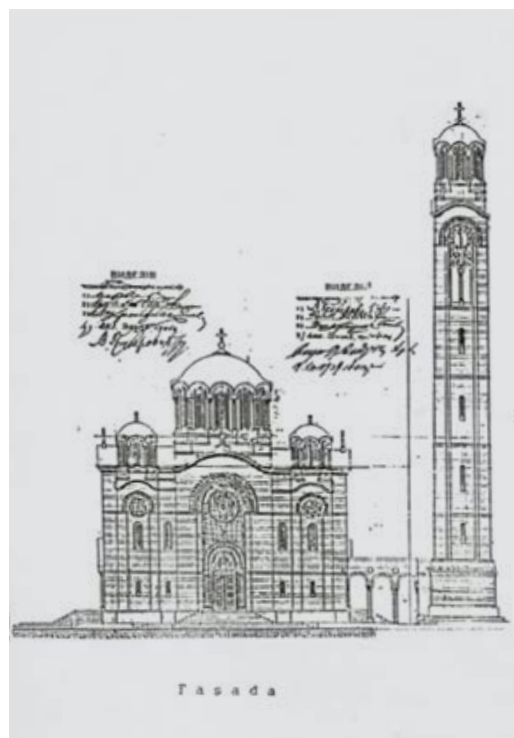
ром.⁵⁸ У артикулацији композиције Живановић је и овде следио типично сукцесивно степеновање маса ка куполи као фокалној тачки. Фасадна платна су кордонским венцима хоризонтално одељена на три поља – најнижу зону сокла, средишњи појас перфориран једноделним лучним прозорима и трећу зону оживљену низовима слепих аркада – у чему се осећа ауторово ослањање на академски, историцистички модел. Западно pročеље је, очекивано, задобило предност у обради. Решено је у виду витког портика с апликацијом раскошне розете и представе Христовог Вазнесења у лунети улазног портала.⁵⁹ Неспорно је да је на овом примеру начињен још један корак ка елаборацији стила, с обзиром на то да се аутор определио за нешто отворенији приступ у његовој рецепцији са уочљивијим наносима орнаментике преузете из српске медијвалне архитектуре. Из комбиновања начелно сродних и истородних елемената проишходе складност стилске концепције и јединство форме. Једино што нарушава хармоничност композиције јесте однос

нижих маса и кубета, јер масивност основног корпуса умањује утисак куполе као визуелне доминанте, чинећи је у извесној мери инфериорнијом.

Од наведених Живановићевих дела, својом монументалношћу посебно се истичу цркве у Крушевцу и Бањалуци, које уједно представљају и његова најзрелија решења и убрајају се у значајнија остварења домаће црквене архитектуре. Најпре, пројекат *крушевачке Цркве Свештој Ђорђа*⁶⁰ (сл. 3) несумњиво сведочи о ауторовом изузетном осећају за просторну композицију и његовом зрелом концепту ханзенатике. Храм одговара схеми слободног грчког крста са одлично пропорционисаном куполом, у коју је уписан други крст.⁶¹ Кубе је кружне основе, великих димензија и распона,⁶² и схваћено је као кулминација градиције и значајног пирамидалног степеновања маса. Заправо, развијање и трасирање хоризонтала и вертикала сустиче се управо у акси куполе. Она почива на високом тамбуру, који је перфориран ритмичним смењивањем слепих прозорских ниша и отвора. Три улазна портала, западно, јужно и северно оријентисана, формирана су као балдахин портици и надвишена монументалним квадрифорама с мотивом чипкастих розета у лунетама. Олтарски простор, проскомидија и ђаконикон читавају се у спољашњости у виду полигоналних апсида с полукалотама. Изостанак прозора у нижим секвенцама фасадног платна, њихово усложњавање уз аплицирање другостепене пластике, сви узајамно граде узлет ка вишим зонама и оживљеној такозваној петој фасади. Иако пространа и монументалних димензија, црква је прилично витких пропорција и хармоничне целине. Њен екстеријер је у потпуности омалтерисан и, попут већине неовизантијских грађевина, првобитно је био полихроман,⁶³ уз метафоричну имитацију тракастих редова камена и опеке. Као врло успело решење, крушевачка црква без сумње заузима посебно место у српској архитектури, чији је значај препознат и у досадашњој историографији. Композицији овог Живановићевог остварења, по бројним критеријумима, нарочито су сродна његова сакрална дела у Лозовику и Великој Крсни, поменута Ивачковићева црква у Панче-

Сл. 4. Црква Свете Тројице у Бањалуци, ошћити изглед (извор: <https://banjaluka.net/poceci-gradnje-banjaluckog-sabornog-hrama/> [18. 4. 2022])

Сл. 5. Црква Свете Тројице у Бањалуци, пројекат датован у 1925. годину (извор: <https://hhsbl.org/sr/istorijat-hrama?showwall=1> [18. 4. 2022])

ву, Храм Светих апостола Петра и Павла у Јагодини, а донекле и Илкићева црква у Параћину.

У концепирању и обликовању *Саборног храма у Бањалуци*⁶⁴ (сл. 4) још изразитије се читавају Живановићева настојања да у архитектонску композицију инкорпорира примарно моравске грађитељске узорне. За разлику од типичних једнокуполних грађевина ханзенатике, овде је изведено петокуполно решење, сложеније просторне диспозиције уписаног крста развијеног типа, чиме се могу повући аналогије са сакралним објектима из времена кнеза Лазара. У артикулацији фасада и третирању њених површина (сл. 5) запажа се извесна зрелост у сажимању различитих мотива. Значајну позицију добијају и секвенце препознатљиве орнаментике, бифоре, розете и проширена палета другостепене пластике,⁶⁵ којима је аутор употпунио концепцијско-декоративни репертоар. Црква у Бањалуци⁶⁶ финализује и употпуњује спознају и

перцепцију развојне путање сакралног грађитељства Душана Живановића и његово модификовање концепата ханзенатике ка одређеније идентитетски обојеној националној архитектури.

Посебна проблематика среће се код *Цркве Светих ајосћола Петра и Павла у Јајодини*⁶⁷. Заправо, спорно је питање њене атрибуције, које за сад није поуздано разрешено, тако да у науци не постоји стручни консензус о дотичној теми. Поједини истраживачи су у њој препознали рукопис Светозара Ивачковића, док су је други приписали Душану Живановићу, а присутан је и став да је она резултат коауторства Јована Илкића и Душана Живановића.⁶⁸ Упоредном стилском анализом не може се извршити егзактна атрибуција, јер се могу повући одређене сличности и аналогије с ханзенатским црквама различитих аутора. Петокуполна јагодинска црква са основом развијеног уписаног крста својом концепцијом и ре-

шењем фасада донекле је блиска Живановићевој цркви у Крушевцу, док су њихови портици готово идентични.⁶⁹ Такође се могу истаћи и аналогиче са бањалучком црквом из међуратног периода. Као веома успели пример ханзенатике на подручју Србије, јагодинска црква сугерише угледање на Ивачковићеву архитектуру, док један развијенији ступањ њеног схватања и перцепције упућује да би њен аутор ипак могао бити Живановић, али како се спорно питање не може аргументовати, оно до даљег остаје отворено.

Конечно, можемо закључити да се систематским и аналитичким изучавањем сакралног градитељства Душана Живановића може сагледати његов стилски развојни пут, као и трагање за одговарајућим изразом националног идентитета и следствено сукцесивно модификовање ханзенатике.⁷⁰ Како је и Александар Кадијевић истакао, период овог стила до 1900. године одликовао се знатно чистијим решењима, док су објекти након тог периода изгубили на инвентивности, спрам одређеног маниризма.⁷¹

У домену профане архитектуре Живановић је без изузетака неговао академски манир, његову прочишћену неоренесансну варијанту, која је и била најзаступљенија у српској архитектури с краја 19. и почетка 20. века. Академски идеали и постулати су готово по правилу били заступљени у стваралаштву архитеката који су школовани у иностранству и који су имали запослење у државним службама,⁷² а према свим мерилима, тим категоријама је припадао и Душан Живановић. У проседеу његових профаних дела, који је по бројности скромнији у односу на сакрални, издвајају се репрезентативно остварење *Државној савети* и *Главне конџроле*,⁷³ и дела која су реализована у коауторству са Драгутином Ђорђевићем⁷⁴ – *здање Треће београдске гимназије*⁷⁵ и *Ваљевске гимназије*⁷⁶ из 1906. године, као и *школске зграде у Алексинцу и Прокуљљу*,⁷⁷ датиране у почетак 20. века. За личне потребе пројектовао је сопствену породичну кућу у Београду.

Профани опус архитектуре Живановића сведочи о његовом непоколебљивом придржавању ака-

демских значајки, без икаквог уплива национално обојених стилских концепција. За разлику од појединих колега који су припадали сродном кругу, попут Јована Илкића и Владимира Николића, код којих су приметне тежње ка инкорпорирању неовизантијских или националних поетика у форме јавних грађевина, у Живановићевом стваралаштву нису уочљиве такве аспирације. Нешто више слободе и изражајности достигао је у коауторским реализацијама, те се као његово најзрелије дело поменути типологије издваја здање Треће београдске гимназије,⁷⁸ мада се у њеном решавању не могу оспорити упадљиви утицаји Ђорђевићевог градитељског рукописа. Малобројна академска здања Душана Живановића зацело очитују да је он подробно познавао и владао утемељењима овог стила, премда се његова професионална делатност у домаћој историји архитектуре претежно контекстуализује у сфери конституисања националног стила и амбиција ка његовом потпуном процвату.

Закључак

Адекватно сагледавање богатог стваралаштва Душана Живановића, уз све неопходне елементе дистанцирања, дозвољава да се разлуче и разјасне његови принципи рада, особене логичке концепције, тежње и инспирације, његова кретања кроз струку и коначно позиционирање на архитектонској сцени. Истовремено, из призме социјалне каузалности, опажа се вишезначна конфигурација значењских поткатегија које су нераскидиво утиснуте у есенцију архитектуре и које су незанемарљиво утицале на одређене исходе уметничке праксе. Паралелно опстајање, али и прожимање и фузија наизглед опречних феномена европског и националног у проседеу овог еминентног градитеља, заправо су резултат различитих наратива, коинциденција и подударности.

Време формирања и профилисања архитектуре Живановића припада специфичности епохе историзма и загледаности у прошлост, као дискурса који је преовладавао широм Европе. Постепено јачање идеја нације и конституисања националног

бића,⁷⁹ уз то је интензивирало трагање за заједничким идентитетским спонама народа, што се неминовно рефлектовало и на уметничку делатност. Додатно, период последњих деценија 19. века био је значајан за осамостаљење српске државе и креирање препознатљиве културне политике. Све то скупа утицало је на непрекидно надметање аналитичких и националних културних образаца. Разматран у том контексту, Живановић је, као бечки ђак, у српску архитектуру транспоновано европске стилске матрице, доприневши на тај начин не само европеизацији домаће архитектонске праксе већ и, рекло би се парадоксално, проналажењу карактеристичног националног израза. Архитектонски историзми, у конкретном случају ханзенатика и академизам, али и национални слог, заправо у својој бити сублимирају кохерентну методолошку суштину – означавају модалитете засноване на еклектичком принципу. Уједно, њихова основна потка јесте суштински европског карактера, али је национална фракција надграђена наносима културолошке заједничке прошлости појединачних народа, аутентичне и препознатљиве.

Стваралачки доживљај ханзенатике је код архитекте Живановића доживео један еволутивни ток и трансформацију од класичне *ханзеновске* чистоте стила до његовог експлицитнијег варирања. Врло брзо је препознао снажан експресивни потенцијал српске средњовековне баштине, али је и разумео колику идентитетску моћ она поседује, те је тежио развијању метода који би омогућили њену интеракцију с неовизантинизмом, као изузетно погодним полигоном за такво експериментисање. Живановићево трагање за одговарајућом појавношћу такве симбиозе задржало се у типологији сакралних грађевина. Управо на неколико кључних црквених здања – за његово стваралаштво, али и шире – успео је да досегне сав капацитет и пуноћу израза. То су дела особитог силуетног динамизовања и нијансирања, врло сугестивне реторичности, ликовности и визуелности, о чему сведоче и акси-

олошки квалификативи струке. Чак и семиотички, архитекта је у њих ефикасно инкорпорирао, а потом и пренео бројне жељене садржаје и поруке. Размотривши све поменуто, теза о убрајању Душана Живановића у представнике националног стила намеће се као плаузабилна.

Детаљна анализа појединачних дела и тоталитета опуса овог аутора намеће и закључак да Живановић заправо никада сасвим није анулирао академски метод, већ га је амплификовао и надграђивао. Академизам јесте био платформа његове филозофско-уметничке мисли и претрајавао је током читаве каријере. Његов опус обухвата и дела која су у потпуности конципирана према постулатима чистог академизма, примењеног искључиво на профаним објектима. Али ако се задржимо у сфери црквене архитектуре, можемо резимирати да је овај образац био платформа за грађење архитектонских композиција. Живановићеве сакралне грађевине су неретко врло строго академски конципиране, веома промишљено волуметријски динамизоване, без романтичарских контрастирања.⁸⁰ Претпостављамо да је то била последица његовог школовања, али и личне стваралачке логике и перцепције.

Према томе, постављена теза о адекватности селекције појединачног градитељског проседа за посматрање и испитивање присуства и међуделовања компонената европског и националног показала се као одржива. Стваралаштво Душана Живановића наметнуло се као егземплярно и примерено, јер поред тога што сумира тумачене елементе, еволуција личног градитељског метода може се окарактерисати као илустративна да метафорички дочара стање на домаћем архитектонском тлу с краја 19. и првих деценија 20. века.

Дуња Д. Андрић,
историчар уметности, докторанд
Филозофски факултет, Београд
dunjabibi@hotmail.com

НАПОМЕНЕ

- 1] Највећи број сазнања о деловању Душана Живановића као члана оцењивачких одбора стиче се из оновремене дневне штампе и стручне периодике, пре свега *Техничкој гласника*. Учествовао је у оцењивању пројеката за многе значајне грађевине тога периода, попут Храма Светог Саве у Београду, Дома Народне скупштине (заменио Михаила Валтровића) и Монополску управу и Министарство финансија.
- 2] Публикације релевантне и значајне за истраживање живота и делатности Душана Живановића: хроничарски записи Феликса Каница: Каниц 1989: 56, 77–78, 95, 331, 416, 612–613; Стојановић 1912: 17; Несторовић Н. 1937: 77–79; Несторовић Б. 1954: 159–176; 1974: 141–169; 2006; Вайбутовић 1983; Јовановић 1985: 235–258; Недић 1985: 97–100; Кадијевић 1997: 53–55; 1998: 263–284; 2005; 2016; Шекарић 1998: 115; Вујовић 2003; Маскарели 2004: 415–422; Vogunović 2005: 1154–1156; Макуљевић 2006; 2007; Стаменић 2006: 16; Маневић 2008: 129; Ротер-Благојевић и Николић 2010: 209–216; Ђурић-Замоло 2011: 120–124.
- 3] Фрагментарна грађа баштини се у: Музеју града Београда, Архиву Србије, историјским архивима појединих градова Србије и надлежних установа за заштиту споменика културе.
- 4] Архитектонска делатност Душана Живановића у највећој мери везана је за Министарство грађевина, институцију у којој је овај архитекта провео свој радни век, те је архив Министарства чувао највећи део његових пројеката. Архив је страдао у бомбардовању у Другом светском рату и том приликом је уништен знатан део оригиналне техничке документације.
- 5] Осмишљавање типских пројеката, који су понекад и годинама касније слати на извршење, била је устаљена пракса Министарства грађевина, која се јавила услед изражене потребе за јачањем и ширењем парохијске мреже. Видети: Маскарели 2004: 415–422.
- 6] Од дневних листова значајних за предмет проучавања издавају се: *Новине Србске*, *Полицика*, *Правда*, *Време* и *Општинске новине*, док се листови *Технички гласник* и *Српски технички лист* убрајају у стручну периодику.
- 7] Сазнања на основу картона житеља сачуваних у Историјском архиву града Београда (*Душан Живановић* из 1924. године).
- 8] Сазнања на основу Матичне књиге венчаних Саборне цркве у Београду из 1877. године (*оцац: њочивши Констјантин Живановић, бивши њравосудник, мајин: Милица сјановник београдски*), која се чува у Историјском архиву града Београда, и картона житеља (*рођ. име оца и мајке: Косја-Милица*), који се налази у истој институцији.
- 9] Овај податак наводе: Vogunović 2005: 1154; Ђурић-Замоло 2011: 121.
- 10] Матрикула приликом уписа на Академију ликовних уметности у Бечу, Akademie der bildenden Künste Wien, необјављена грађа.
- 11] О Теофилу Ханзену видети: Niemann 1893; Stiller 2013.
- 12] Више о Ханзеновим српским ученицима видети: Јовановић 1985: 235–258.
- 13] Годину 1878. као могућу годину Живановићевог доласка у Београд наводе: Vogunović 2005: 1154; Ђурић-Замоло 2011: 121.
- 14] Одређени подаци на основу сачуваних матичних књига указују на чињеницу да се архитекта Душан Живановић 28. августа 1877. године оженио Милицом Стојановић у Храму Светих архистратига (у Саборној цркви) и да је већ тада имао пребивалиште у Београду: Матична књига венчаних Саборне цркве у Београду из 1877. године. Међутим, један чланак из листа *Застава*, из 1876. године, који је излазио у Новом Саду, у одељку *Дойиси*. *Београд* помиње архитекту Душана Живановића, што наводи на закључак да је он већ у априлу 1876. године био присутан у српској престоници: *Застава*, 23. април 1876: 3.
- 15] *Технички лист*, 26. фебруар 1912: 41.
- 16] О академизму у српској архитектури видети: Кадијевић 2005.
- 17] О ханзенатици и националном слогу унутар ње видети: Јовановић 1985: 235–258; Кадијевић 1997: 36–58.
- 18] *Технички лист*, 23. јануар 1911: 34–35.
- 19] *Исти*, 26. јул 1909: 248.
- 20] *Исти*, 4. јул 1910: 212.
- 21] Ђурић-Замоло 2011: 121.
- 22] Душан Живановић је био члан оцењивачког одбора за бројне важне грађевине тога периода. Истичемо: зграда Управе Државних монопола и Министарство финансија, Дом Народне скупштине (уместо Михаила Валтровића).
- 23] Милица Стојановић је рођена 13. јуна 1861. године у Стругарима, од оца Арсенија и мајке Славке. Као што је већ напоменуто, за Душана Живановића се венчала 28. августа 1877. године, што је обома био први брак. Сазнања на основу картона житеља сачуваних у Историјском архиву града Београда (*Душан Живановић* из 1924. године) и Матичне књиге венчаних Саборне цркве у Београду из 1877. године.
- 24] Данас Улица кнеза Милоша. Податак из картона житеља у Историјском архиву града Београда (*Душан Живановић* из 1924. године и *Живановић Милица* из 1937. године). Дивна Ђурић-Замоло је изнела став да је исту вероватно и пројектовао управо Душан Живановић: Ђурић-Замоло 2011: 121.
- 25] У различитој литератури може се наићи на питање о анахроности академизма и његовој оригиналности, што је резултат чињенице да је своју полазишну тачку имао у историјским стилским концепцијама. Феномен историзације је у архитектури присутан у континуитету, јер се сваки стил и/или покрет ослања на тековине минулих времена, односећи се према њима позитивно или негативно. Период доминације академизма и историцизма је заправо представљао раздобље када су се те тековине користиле и реинтерпретирале сасвим свесно и с намером. Међутим, не може се рећи да је академистички метод представљао пуко репродуковање и копирање мотива и принципа, јер су његове концепције и решења били брижљиво промишљени, критички сагледани и прилагођени савременим културно-уметничким потребама, техникама и материјалима.

- 26] У историографији се за академизам у међуратном периоду сусреће и термин *постакадемизам*. Видети: Несторовић Б. 1973: 339–381.
- 27] Академска начела се могу препознати и у послератној архитектури соцреализма.
- 28] Перцепција прошлости неретко је била измењена и најчешће идеализована и митологизована.
- 29] Кадијевић 2016: 7–19.
- 30] Поменути покушаји најпре су видљиви у домену ханзенатике, конкретно, у архитектонским опусима Владимира Николића и Јована Илкића, затим згради Дома Српске православне општине у Земуну Косте Атанацковића Станишића. Видети: Кадијевић 1997: 48–53, 56. Елементи националног стила су почетком 20. века почели слободније да се примењују у профаној архитектури, чему је нарочит полет пружила сецесија. Постепено је национални слог имплементиран и у стамбено градитељство, пре свега манифестован у виду декоративних мотива. *Нав. дело*: 75–88.
- 31] Јовановић 1985: 238.
- 32] Специфичан вид еклектичке академске архитектуре коју је развијао Теофил Ханзен, надахнут византијском средњовековном традицијом, а коју су преузели и прилагодили потребама домаће архитектуре његови српски ученици, забележен је у историји архитектуре термином *ханзенатики*. *Нав. дело*: 235–258.
- 33] Кадијевић 1997: 35.
- 34] Јовановић 1985: 245.
- 35] Везивање појмова ханзенатике и српско-византијског стила налазимо код различитих истраживача: Јовановић 1985: 235–258; Кадијевић 1997; и др.
- 36] У домену профане архитектуре најчешће је сарађивао са Драгутином Ђорђевићем (зграде Треће београдске гимназије, Ваљевске гимназије, основних школа у Прокуљу и Алексинцу), док је у црквеном ауторству евидентирано његово коауторство са Светозаром Ивачковићем (црква у Бањи Алексиначкој, данашња Сокобања), а сарадња с Јованом Илкићем није потврђена (спорно питање ауторства Цркве Светих апостола Петра и Павла у Јагодини).
- 37] Реч је о цркви у Бањи Алексиначкој. Овакав хронолошки опсег треба узети условно и с резервом, јер ранији радови Душана Живановића још нису утврђени, мада се у аутографу Светозара Ивачковића може наићи на податак да је Живановић извршио измене плана куће Николе Вујановића у Кнез Михаиловој улици у Београду, по којима је и изведена 1879. године: 15. *Кућа i. Николе Вујановића у Београду, Кнез Михаилова улица број 10. 1878. Извршена по изменама i. Душана Живановића. 1879.* (Ивачковић 1887: 3, аутограф, Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7553/28.). Такође је и спорно питање ауторства Цркве Свете Тројице у Баћевцу, која се датује у 1882. годину и чији би аутор потенцијално могао бити Душан Живановић. Видети: Одлука о утврђивању цркве Свете Тројице у Баћевцу за споменик културе, *Службени гласник Републике Србије*, број 115/2005, од 27. децембра 2005.
- 38] Засад хронолошки последње атрибуирано дело Душана Живановића јесте црква у Бањалуци.
- 39] Кадијевић 1997: 53.
- 40] То је некадашњи назив Сокобање.
- 41] Црква у Бањи Алексиначкој није нарочито заступљена у досадашњој историографији која се односи на Душана Живановића, али се из сачуваног аутографа Светозара Ивачковића, који се чува у САНУ, сазнаје да црква потиче из 1884. године и да је резултат коауторства Светозара Ивачковића и Душана Живановића: 33. *Црква у Бањи алексиначкој. Заједнички рад са i. Душаном Живановићем. 1884.* (Ивачковић 1887: 2, аутограф, Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7553/28)
- 42] Богдан Несторовић, уз извесну несигурност, цркву у Вражогрнци приписује Светозару Ивачковићу: 2006: 582. Светозар Ивачковић је пак својевремено поменути цркву приписао Живановићу, напоменувши да је пројектована по угледу на храм у Расници: 1894: 49–50. Опис и коментар ове цркве пружа Феликс Каниц: *По мојој оцени ова црква са i. Феи куйола, коју је пројектовао Живановић и која је стajала 33000 динара, у целини је веома успела, мада раван доврајник изнад црквице није сасвим у складу са византијским стилом*: 1989: 416.
- 43] Помен цркве у Бојнику среће се у хроничарским записима Феликса Каница: ... *куйолна црква коју је пројектовао Живановић и која треба да стajа 29000 динара*: 1989: 331.
- 44] Изградњу цркве у Крушевцу помиње Феликс Каниц: ... *а завешаном црквом од i. Феи куйола, за коју је пројект израдио Живановић, треба на досијојан начин да се заврши крај улице*: 1989: 95.
- 45] Зоран Маневић је истакао да је међу монументалним сакралним објектима Душана Живановића највише хармоније остварено на цркви у Трстенику: 2008: 129.
- 46] О цркви у Радујевцу видети: *Технички лист*, 25. мај 1908: 206; Костић: 2012: 191–202.
- 47] Кадијевић 1997: 55. Будућу изградњу Цркве Светог Немање помиње у својим записима Феликс Каниц: *Пошто је скромна Александрова црква жрљивована реулисанау улице, монументални центар овог дела рада чиниће куйолна црква Св. Немање, која се према пројекцију Душана Живановића гради у византијском стилу, а црквице њене изградње износиће према прорачуну око 270000 динара*: 1989: 56.
- 48] *Нова искра*, фебруар 1904: 63. О Живановићевој конкурсној скици досад нису откривени детаљнији подаци.
- 49] Пропозиције конкурса за династичку гробницу на Опленцу биле су експлицитне и сасвим јасно дефинисане: да грађевина буде монументална и у српско-византијском стилу. О опленачкој цркви видети: Јовановић 1990.
- 50] *Технички лист*, 1. фебруар 1894: 49–50.
- 51] О одликама неовизантијске архитектуре видети: Јовановић 1985: 235–258; Кадијевић 1997: 36–58; 2016: 28–37.
- 52] Кадијевић 1997: 54.
- 53] О Преображенској цркви видети: Крушка 2011.
- 54] Аналогију са крушевачком црквом је истакао Богдан Несторовић приликом покушаја атрибуције и препознавања особности Живановићевог рукописа: 2006: 582.
- 55] У унутрашњости цркве назначено је да је црква грађена од 1898. до 1900. године
- 56] На северној страни наоса уклесан је натпис који је поуздани доказ о градитељу цркве: Душан Живановић је истакнут као архитекта, док је цркву сазидао предузимач Никола Анастасијевић.

- 57] Датирање изнесено у: Костић 2012: 191.
- 58] *Нав. дело* 2012: 193.
- 59] *Истио*: 194.
- 60] О уметности на простору Крушевца видети: Васић 1990: 270–271.
- 61] Кадијевић 1997: 54.
- 62] Александар Кадијевић је напоменуо да је крушевачка црква првобитно требало да има пет купола, али се из финансијски разлога од те идеје одустало: 1997: 54.
- 63] Скорашњом рестаурацијом фасада је потпуно измењена и изгубила је свој првобитни изглед. Окречена је у изразито црвену боју, с венцима, архиволтама, аркадним фризовима и пиластрима контрастно беле боје.
- 64] О цркви у Бањалуци видети: Кадијевић 1994: 77–78.
- 65] Поменути мотиви примењени на бањалучкој цркви типични су за српско-византијску појавност.
- 66] Црква је изворно била посвећена Светој Тројици, страдала је током бомбардовања у Другом светском рату, а потом је и срушена по налогу власти Независне Државе Хрватске. Обнова је започета у последњој деценији 20. века, и данас је позната под називом Црква Христа Спаситеља.
- 67] У старијој литератури се често среће некадашњи назив града Јагодине – Светозарево.
- 68] Феликс Каниц за цркву у Јагодини наводи да је дело Душана Живановића: *Цркву је у византијском стилу, са њеним купола и одвојеним звоником, пројектовао способни архитекта Душан Живановић*: 1989: 613. Архитекта Петар Поповић је у некрологу Јовану Илкићу атрибуира њему и Душану Живановићу: необјављени рукопис Петра Поповића који се чува у Музеју града Београда, неинвентарисани материјал. Видети и: Јовановић 1985: 249; Кадијевић 1997: 45–46; Маневић 2008: 129; Ђурић-Замоло 2011: 156. Аутограф Светозара Ивачковића потиче из 1887. године, те не обухвата период изградње цркве у Јагодини, и не може се користити као извор информација који би потенцијално расветлио питање учешћа овог архитекте у радовима на јагодинској цркви.
- 69] Сличност или идентичност улазних портика крушевачке и јагодинске цркве истакао је Александар Кадијевић: 1997: 54.
- 70] За сагледавање развојног процеса веома је важно утврдити хронологију дела.
- 71] Кадијевић 1997: 56–57.
- 72] *Истио* 2005: 103.
- 73] Зграда Државног савета и главне контроле (данашње Министарство финансија) претрпело је реконструкције после Првог и после Другог светског рата; архитекта Николај Краснов доградио два нова крила.
- 74] Драгутин Ђорђевић (1866–1933) био је истакнути српски архитекта, професор и члан Српске краљевске академије, такође запослен у Министарству грађевина. Примарно се бавио профаном архитектуром, остваривши значајан број дела у стилу академизма.
- 75] Недић 1985: 97–100; Шекарић 1998: 115.
- 76] Зграда Ваљевске гимназије је подигнута по идентичном пројекту као и београдска Трећа гимназија.
- 77] Данас Основна школа „Никодије Стојановић Татко“.
- 78] То подразумева и зграду Ваљевске гимназије, с обзиром на то да је реч о истом пројекту, с тим што је београдско здање знатно повољније урбанистички позиционирано.
- 79] О конституисању и јачању националне свести у Србији видети: Макуљевић 2006.
- 80] Кадијевић 1997: 55.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ђурић-Замоло, Д.** (2011), *Грађевине Београда: 1815–1914*, Београд: Музеј града Београда.
- Ивачковић, С.** (1894), Црква у селу „Расници“, *Српски технички лист*, 1. март: 49–50.
- Јовановић, М.** (1985), Теофил Ханзен, „ханзенатика“ и Ханзенови српски ученици, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 21 (Нови Сад): 235–258.
- Јовановић, М.** (1990), *Ойленац*, Топола: Задужбина краља Петра I.
- Кадијевић, А.** (1994), Саборна црква у Бањалуци – заборављено дело Душана Живановића, *Ликовни животи* 45–46, Земун: Стара капетанија: 77–78.
- Кадијевић, А.** (1997), *Један век изражења националног стила у српској архитектури: (средина XIX – средина XX века)*, Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А.** (2005), *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век)*, Београд: Грађевинска књига.
- Ђурић-Замоло, Д.** (1980), *Београд 1898–1944*: Из архиве грађевинског одбора, Београд: Музеј града Београда.
- Вујовић, Б.** (2003), *Београд у прошлости и садашњости*, Београд: Драганић.
- Дописи (1876), *Застава*, 23. април: 3.
- Васић, П.** (1996), *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад: Матица српска.
- Вести (1908), *Српски технички лист*, 25. мај: 206.
- Вести (1909), *Српски технички лист*, 26. јул: 248.
- Вести (1910), *Српски технички лист*, 4. јул: 212.
- Вести (1911), *Технички лист*, 23. јануар: 34–35.
- Вујовић, Б.** (2003), *Београд у прошлости и садашњости*, Београд: Драганић.

- Кадиевић, А.** (2016), *Византијско традиционално као инспирација српских неимара новије доба*, Београд: Српска академија науке и уметности.
- Каниц, Ф.** (1989), *Србија, земља и станаовништво од римској доба до краја XIX века*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Костић, А.** (2012), *Црква Вазнесења Господњеј у Радујевцу*, у: Сакрална топографија Неготинске крајине, ур. Макуљевић Н., Неготин: Музеј Крајине, 191–202.
- Крушка, Б.** (2011), *Преображенска црква у Панчеву*, Панчево: Друштво српско-руског пријатељства „Доситеј Обрадовић“.
- Макуљевић, Н.** (2006), *Уметносћ и национална идеја у XIX веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Макуљевић, Н.** (2007), *Црквена уметносћ у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Маневић, З.** (ур.) (2008), *Лексикон неимара*, Београд: Грађевинска књига.
- Маскарели, Д. (2004), *Неовизантијски стилистички пројекти за црквене грађевине у Србији*, у: Ниш и Византија, ур. Ракоција М., Ниш: Скупштина града: 415–422.
- Недић, С.** (1985), *Зграда Треће београдске гимназије, Свеске Друштва историчара уметносћи Србије 16*, (Београд): 97–100.
- Несторовић, Н.** (1937), *Грађевине и архитектура у Београду прошлој стогодиња*, Београд: Удружење југословенских инжењера и архитеката
- Несторовић, Б.** (1954), *Развој архитектуре Београда, од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914)*, *Годишњак рада Београда књига 1* (Београд): 159–176.
- Несторовић, Б.** и др. (1996), *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846–1971* (1996), Београд: Архитектонски факултет.
- Несторовић, Б.** (1973), *Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)*, *Годишњак рада Београда XX* (Београд): 339–382.
- Несторовић, Б.** (1974), *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, *Саопштења 10* (Београд): 141–169.
- Несторовић, Б.** (2006), *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art Press.
- Niemann, G. and Von Feldegg, F.** (1893), *Theophilus Hansen und seine Werke*, Wien: A. Schroll & Co.
- Праведни захтеви српских инжењера (1912), *Српски технички лист*, 26. фебруар: 41.
- Ротер-Благојевић, М. и Николић, М.** (2010), *Од класицизма до сецесије – стилске трансформације архитектуре у Београду током XIX и почетком XX века*, *Наслеђе XI* (Београд): 209–216.
- Стаменић, Д.** (2006), *Зграда Гимназије, Ваљево*, у: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, ур. Ђирић В., Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево: 16.
- Stiller, A.** (2013), *Theophil Hansen:Architekt 1813–1891*, Wien: Mury Salzmann Verlags Gmb.
- Стојановић, С.** (1912), *Српски неимар*, Београд: Електрична штампарија С. Хоровица.
- Хроника. Разно (1904), *Нова искра*, 1. фебруар: 63.
- Црква у селу Расници (1894), *Технички лист*, 1. фебруар: 49–50.
- Шекарић, Б.** (1998), *Београд, Зграда Треће београдске гимназије*, у: *Споменичко наслеђе Србије*, ур. Милић М. и Пејић С., Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: 115.

Summary: DUNJA ANDRIĆ

EUROPEAN AND NATIONAL ELEMENTS IN THE REALIZATIONS OF BELGRADE ARCHITECT DUŠAN ŽIVANOVIĆ (1853-1937)

The artistic and aesthetic implications of the architectural undertakings of famed Belgrade architect Dušan Živanović, which belong to the corpus of Serbian architecture from the late 19th and early 20th centuries, have to date been insufficiently addressed by historiography, in spite of the fact that he is to be considered one of the leading authorities of his time. With his works of refined form and rich decoration, he significantly embellished the building stock of Belgrade and other Serbian cities, simultaneously contributing to the processes of Europeanization and emancipation. He led a successful decades-long career in the Ministry of Construction, designing buildings of various typologies and purposes, among which his sacral architecture is most noteworthy. He was engaged in the realization of many projects of major significance, sometimes as the author of drafts, and very often as a member of evaluation commissions and committees for the development of plans.

The binary identity and stylistic heterogeneity that are observed on the domestic architectural scene of that particular historical moment, as well as the immediate consequences of wider socio-political changes and turbulence, were clearly manifested in Živanović's works. As an architect, he managed to bridge and overcome the obvious duality of the dominant modalities of the European and the National, present in almost all spheres of activity, and to unite and reconcile them in his own architectural logic and expression of this. In this way, Živanović simultaneously participated and played an important role in the mentioned process of Europeanization, as well as in the discovery of an adequate national style for Serbian architecture.

Dunja D. Andrić,

Art historian, doctoral student

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

dunjabibi@hotmail.com

List of Figures

- Fig. 1 Church of the Holy Trinity in Vražogrnac, bell tower and west facade (photograph in public domain)
- Fig. 2 Church of the Holy Trinity in Trstenik, facade (photograph in public domain)
- Fig. 3 Church of St. George in Kruševac, general appearance (postcard, circa 1930, in public domain)
- Fig. 4 Church of the Holy Trinity in Banja Luka, general view (photograph in public domain)
- Fig. 5 Church of the Holy Trinity in Banja Luka, project dated to 1925 (photograph in public domain)